

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ПОВОДЖЕННЯ З ТВЕРДИМИ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Здійснено аналіз нормативного, організаційного та економічного забезпечення процесів поводження з твердими побутовими відходами у сільській місцевості Житомирської області. Проаналізовано виконання видатків у бюджетах сільських рад за статтями, з яких може здійснюватися фінансування сфери поводження з твердими побутовими відходами у сільській місцевості. Виявлено особисту думку керівників органів місцевого самоврядування щодо вирішення проблем поводження з побутовими відходами.

Постановка проблеми

Визначальною рисою сучасного періоду взаємодії суспільства і природи є накопичення величезної кількості побутових і виробничих відходів, внаслідок чого здатність природних екосистем до самоочищення і саморегуляції майже вичерпана. Зважаючи на те, що в наш час обмежуючим фактором соціально-економічного розвитку виступає асиміляційний потенціал довкілля [1, с. 314], проблема екологічно безпечного поводження з відходами стає однією з найбільш актуальних у галузі економіки природокористування. Одним із напрямів вирішення зазначеної проблеми є застосування програмно-цільового методу. У свою чергу, для розробки місцевих і регіональних програм поводження з відходами, зокрема, з твердими побутовими відходами (ТПВ), необхідно проаналізувати ситуацію, що склалася в даній сфері, з метою визначення основних проблем та регіональних особливостей.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Питанням удосконалення організаційно-економічного механізму управління твердими побутовими відходами присвячені дослідження А. Андрейченка, О. Ігнатенка, Б. Горлицького, О. Губанової, І. Сотник, Н. Хижнякової, Т. Шевченко тощо. Науковцями розробляються підходи щодо управління відходами, в основному, у містах. Водночас, еколого-економічні проблеми поводження з ТПВ у сільській місцевості в науковій літературі висвітлено недостатньо. Дана ситуація ускладнюється відсутністю необхідних статистичних даних. Все це зумовило потребу у проведенні дослідження, метою якого є аналіз організаційно-економічного забезпечення процесів поводження з твердими побутовими відходами у сільській місцевості Житомирської області.

Об'єкти та методика досліджень

Об'єктом дослідження є нормативне, організаційне та економічне забезпечення процесів поводження з ТПВ у сільській місцевості Житомирської

області. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: аналізу і синтезу (для вивчення існуючого стану у сфері поводження з ТПВ у Житомирській області), порівняння (для встановлення тенденції змін обсягів фінансування сфери поводження з ТПВ із бюджетів сільських рад Житомирської області), картографічний (для визначення географічного розташування підприємств області, що надають послуги із вивезення ТПВ), соціологічний (для вивчення особистої думки управлінців органів місцевого самоврядування), статистико-економічний (для обробки результатів анкетування).

Результати досліджень

Як зазначають вітчизняні науковці, у сучасних умовах вирішення проблем природокористування можливе лише при застосуванні територіального підходу [2, с. 18; 3, с. 116; 4, с. 323]. Тому, під час аналізу стану поводження з ТПВ у Житомирській області, необхідно виявити регіональні особливості, що потребують врахування при вирішенні проблем у цій сфері. З цією метою були вивчені статистичні дані Головного управління житлово-комунального господарства та енергозбереження у Житомирській області, Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Житомирській області, головного фінансового управління Житомирської обласної державної адміністрації, Головного управління статистики у Житомирській області. Також, протягом 2010–2011 рр., було проведене анкетування начальників відділів житлово-комунального господарства райдержадміністрацій, в якому взяли участь начальники відділів ЖКГ усіх районних державних адміністрацій (всього 23 особи) та сільських голів Житомирської області. Фактично було опитано 336 сільських голів із усіх районів Житомирщини. Для рівня довірчої ймовірності 95 %-на гранична помилка фактичної вибірки складає $\pm 3,46\%$, тобто вибірка є репрезентативною, а отримані результати анкетування сільських голів – надійними.

Аналіз організаційно-економічного забезпечення процесів поводження з ТПВ у сільській місцевості Житомирської області слід розпочати з вивчення нормативного забезпечення, основними складовими якого, згідно із законодавством України, є розроблені та затверджені схема санітарної очистки, правила благоустрою територій населених пунктів, місцева програма поводження з твердими побутовими відходами; визначені графіки санітарного очищення території та виконавці послуг з вивезення відходів; затверджені норми споживання та якості послуг з вивезення ТПВ; встановлені тарифи на послуги з вивезення твердих побутових відходів.

Здійснений аналіз свідчить про недостатню розробку нормативного забезпечення процесів поводження з твердими побутовими відходами у сільських населених пунктах Житомирської області. Так, схеми санітарної очистки затверджені лише для 19 сільських населених пунктів. Програми поводження з ТПВ розроблені у 10 районах; із них у 6 районах термін дії програми закінчився у 2011 р.

Щодо змісту зазначених програм, потрібно зауважити, що основними заходами у районних програмах поводження з ТПВ є впорядкування звалищ (цей захід зазначений у 7 програмах), будівництво полігонів (у 4 програмах), придбання спеціального транспорту і контейнерів значиться у 5 програмах, запуск лінії із сортування ТПВ – у одній, організація роздільного збирання побутових відходів також у одній програмі. Отже, районні програми поводження з твердими побутовими відходами орієнтовані, в основному, на збирання змішаних відходів і захоронення їх на звалищах і полігонах.

Як з'ясувалося в результаті анкетування сільських голів, правила благоустрою території населених пунктів у сільській місцевості Житомирської області не розробляються. Проте щорічно на сесіях сільських рад приймаються заходи з благоустрою територій населених пунктів, які у сфері поводження з побутовими відходами передбачають, в основному, впорядкування сміттєзвалищ та ліквідацію несанкціонованих звалищ. У окремих селах, зокрема, в Брусилівському районі, розроблено також графіки вивозу відходів та затверджені маршрути руху транспорту.

Ситуацію, що склалася у сільській місцевості Житомирської області зі збиранням та вивезенням ТПВ, ілюструють дані, наведені у табл. 1.

Таблиця 1. Розподіл по районах сільських жителів Житомирської області, яким надаються послуги зі збирання і вивезення твердих побутових відходів, станом на 2011 р.

№	Назва району	Кількість сільських жителів, які отримують послуги зі збирання і вивезення ТПВ	Розрахункова кількість ТПВ, м ³ /рік	Населені пункти, у яких населення отримує послуги зі збирання і вивезення ТПВ
1	Андрушівський	2940	3822	с. Стара Котельня, с. Івниця
2	Брусилівський	3000	3900	с. Морозівка, с. Хомутець, с. Лазарівка
3	Житомирський	18700	24310	с. Висока Піч, с. Глибочок, с. Головенка, с. Левків*, с. Глибочиця*, с. Піски*, с. Сінгури*, с. Тетерівка*, с. Зарічани*, с. Станишівка*
4	Коростенський	6200	8060	с. Горщик, с. Михайлівка, с. Гулянка, с. Грозине
5	Лугинський	400	520	с. Лугинки
6	Нов.-Волинський	9700	12610	с. Сусли, с. Наталіївка, с. Груд, с. Гульск
7	Червоноармійський	1200	1560	с. Соколів
Разом:		42140	54782	

* позначені населені пункти, які обслуговуються підприємствами "Грінко" та "Світ-Еко" м. Житомир

Джерело: власні дослідження.

Із табл. 1 видно, що централізоване збирання і вивезення твердих побутових відходів у сільській місцевості здійснюється лише в деяких селах 7 районів Житомирської області. Ним охоплено лише 42,14 тис. осіб, що складає 8 % від загальної чисельності сільського населення області. Інші 92 % сільського населення вимушені самостійно вивозити відходи. Розрахункова кількість ТПВ, що утворюється у населення протягом року, визначалася згідно з нормами утворення твердих побутових відходів [5]. Розрахунки доводять, що обсяг відходів, який централізовано не збирається, може перевищувати обсяг централізовано зібраних ТПВ у 12 разів. Більшість цих відходів потрапляє на стихійні звалища, які забруднюють довкілля і спричиняють економічні збитки.

Отже, сільська місцевість Житомирської області залишається практично не охопленою послугами зі збирання та вивезення відходів. Одне із пояснень такої ситуації можна отримати, якщо вивчити географічне розташування підприємств, які надають послуги зі збирання та вивезення відходів. Майже усі ці підприємства розташовані, в основному, в містах та селищах міського типу. У той же час, у сільській місцевості дев'яти районів області взагалі немає жодного підприємства, яке б займалося збиранням і вивезенням ТПВ.

Потрібно зауважити, що підприємства, розташовані в містах, не обслуговують навколишні сільські населені пункти. Лише у Житомирському районі, починаючи з 2009–2010 рр., у найближчих до обласного центру селах збирання та вивезення ТПВ здійснюють приватні компанії "Грінко" та "Світ-Еко" (табл. 1). Проте, на нашу думку, такий спосіб поводження з відходами має негативні екологічні наслідки: по-перше, через збільшення відстані транспортування відходів збільшується забруднення атмосфери викидами від транспорту, що перевозить ТПВ; по-друге, зібрані відходи транспортуються на Житомирське міське звалище, яке експлуатується понад 70 років, давно вичерпало свій ресурс (переповнене більш як на 30 %) і не відповідає вимогам екологічної безпеки [6, с. 222].

Зазначимо, що збирання твердих побутових відходів у населених пунктах області здійснюється за унітарною системою. Лише у містах Коростень, починаючи з 2008 р., та Новоград-Волинський із 2009 р. розпочалося впровадження роздільного збирання сміття. Що стосується впровадження роздільного збирання побутових відходів у сільській місцевості Житомирщини, то, як показали результати анкетування сільських голів, більшість із них (46 %) готові взяти участь в експерименті з організації роздільного збирання корисних компонентів ТПВ; приблизно стільки ж (45 %) не змогли відповісти на це питання, і лише 9 % відповіли негативно. Такий результат свідчить про зацікавленість сільських голів у впровадженні роздільного збирання побутових відходів на території сільрад. Проте, постає необхідність у розробці організаційно-економічного, методичного та інформаційного забезпечення даного процесу.

В області, як і в цілому в Україні, основну масу твердих побутових відходів збирають і вивозять комунальні підприємства. Наразі сільські райони Житомирщини обслуговують 26 комунальних підприємств, 2 обслуговуючі кооперативи та 1 приватне підприємство. На нашу думку, саме у сільській місцевості приватний бізнес може відігравати суттєву роль в організації збирання і сортування відходів. Про це свідчить досвід розвинених країн, де збиранням, вивезенням, переробкою та утилізацією побутових відходів займаються, в основному, приватні компанії.

У порівнянні з приватними комунальні підприємства характеризуються значною зношеністю спеціального автотранспорту, що можна пояснити складним фінансово-економічним станом житлово-комунальної галузі та обмеженими можливостями місцевих бюджетів у частині фінансування розвитку й утримання комунальних підприємств. Крім цього, внаслідок економічно необґрунтованих тарифів на перевезення й захоронення ТПВ частина комунальних підприємств галузі є збитковими і не мають можливості оновлювати техніку. У 9 районах області тариф на вивезення ТПВ для населення складає менше 5 грн/м³, плата за захоронення відходів на звалищі взагалі не встановлена. Станом на кінець 2010 р. середній тариф по області на вивезення ТПВ складав 19,61 грн/м³, на захоронення ТПВ – 7,49 грн/м³ [7].

У місцевих бюджетах передбачені статті видатків, з яких може здійснюватися фінансування сфери поводження з твердими побутовими відходами у сільській місцевості, зокрема, ст. 100101 "Житлово-експлуатаційне господарство", ст. 100203 "Благоустрій міст, сіл, селищ", ст. 100301 "Збір та вивезення сміття і відходів, експлуатація каналізаційних систем", а також цільові фонди, зокрема, ст. 240602 "Утилізація відходів".

Аналіз виконання видатків у бюджетах сільських рад Житомирської області за 2008–2010 рр. дозволяє зробити висновок, що у жодній сільській раді області за ст. 100301 кошти не передбачалися. Аналіз видатків за статтями "Житлово-експлуатаційне господарство" та "Благоустрій міст, сіл, селищ" засвідчив, що протягом останніх трьох років кошти на фінансування видатків за зазначеними статтями були виділені в середньому у 33 % сільських рад від їх загального числа, причому, обсяг фінансування складав у середньому 62 % від запланованого. Потрібно зауважити, що із загального обсягу видатків бюджетів сільських рад за статтями 100101, 100203 неможливо виокремити кошти, спрямовані конкретно на фінансування заходів на поводження з ТПВ. Проте, анкетування сільських голів дозволяє зробити висновок, що такими заходами, в основному, є ліквідація несанкціонованих звалищ та впорядкування офіційних сміттєзвалищ і на зазначені заходи із бюджетів сільрад виділяється, в середньому, від 500 грн до 3000 грн на рік.

Аналіз виконання видатків у бюджетах сільських рад Житомирської області за 2008–2010 рр. за цільовими фондами наведено у табл. 2. Як видно із таблиці,

протягом періоду, що вивчався, кошти на утилізацію відходів у бюджетах окремих сілрад передбачалися, проте зазначені заходи не були профінансовані.

Таблиця 2. Моніторинг виконання зведеного бюджету сільських рад Житомирської області за видатками цільового фонду (ст. 240601–240604) за 2008–2010 рр.

Назва статті витрат	2008 рік			2009 рік			2010 рік		
	Заплановано, тис. грн	Виконано, тис. грн	Відсоток виконання	Заплановано, тис. грн	Виконано, тис. грн	Відсоток виконання	Заплановано, тис. грн	Виконано, тис. грн	Відсоток виконання
Охорона та раціональне використання природних ресурсів	44,2	16,58	37,5	133,7	32,22	24,1	102,0	15	14,7
Утилізація відходів	3,8	0	0	4,2	0	0	5,0	0	0
Ліквідація іншого забруднення навколишнього природного середовища	67,0	63,39	94,6	132,5	15,1	11,4	213,5	40,1	18,8
Інша діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища	25,0	0,3	1,2	38,1	2,25	5,9	78,7	7,63	9,7

Джерело: розраховано за даними головного фінансового управління Житомирської обласної державної адміністрації.

Зібрані відходи підлягають утилізації чи видаленню. Необхідною умовою для здійснення утилізації відходів є сортування, але у сільській місцевості Житомирської області сортування відходів не здійснюється. Ще одним способом отримання відходів, придатних для подальшої утилізації, є приймання окремих видів відходів від населення через мережу пунктів прийому вторинної сировини. Проте, у Житомирській області система збирання вторинної сировини перебуває у стані занепаду, оскільки немає достатньої кількості підприємств із розгалуженою мережею пунктів прийому. Так, суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють збирання, заготівлю окремих видів відходів як вторинної сировини наявні лише у 11 із 54 міст і селищ міського типу області [8].

В області відсутні сміттєпереробні підприємства, хоча побудова таких підприємств запланована в окремих місцевих програмах поводження з відходами, зокрема, у містах Бердичів, Новоград-Волинський, а також у Житомирському районі. Проте, до цього часу будівництво жодного підприємства з переробки ТПВ не розпочато. Внаслідок цього основна маса побутових відходів (98 %), що утворюється в області, вивозиться на звалища і полігони. Тому, площа звалищ і обсяг відходів, накопичених на них, постійно зростають. Так, якщо на початок 2001 р. площа звалищ в Житомирській області складала 508 га, а обсяг ТПВ, накопичених на них, – 10,2 млн т, то на початок 2010 р. звалища займали 564 га, а обсяг відходів на них перевищив 12 млн т [9], тобто за останні 9 років площа звалищ збільшилася на 11 %, обсяг накопичених відходів – на 20 %.

В області функціонує чотири полігони ТПВ та 856 звалищ, з яких 92 % паспортизовані і внесені у реєстр місць видалення відходів [9]. У сільській місцевості розташовано майже 90 % сміттєзвалищ області. При цьому, майже 100 % звалищ не відповідають діючим екологічним нормативам: більшість звалищ побудовані без відповідних проектів; на багатьох не дотримуються технологічні вимоги складування відходів, відсутні спостережні свердловини за змінами у стані підземних вод, не дотримані розміри санітарно-захисних зон. Такі об'єкти є некерованими і неконтрольованими: на них відсутні запобіжні заходи щодо зменшення негативного впливу на довкілля, зокрема, системи збирання біогазу і знешкодження фільтрату, протипожежний захист, захист від бродячих тварин та гризунів, які є переносниками інфекційних хвороб, а також моніторинг стану повітря, ґрунтів, водних джерел, рослинного і тваринного світу. Внаслідок цього звалища спричиняють суттєві економічні збитки та негативний вплив на всі компоненти довкілля.

Отже, поводження з твердими побутовими відходами, особливо у сільській місцевості, належить до однієї із найбільш гострих еколого-економічних проблем Житомирщини. Була виявлена особиста думка керівників з приводу вирішення проблем поводження з ТПВ. На питання "Які заходи допоможуть вирішити проблеми з побутовими відходами?" відповіли усі начальники відділів ЖКГ райдержадміністрацій та 88 % опитаних сільських голів. На думку начальників відділів ЖКГ, заходами, які допоможуть вирішити проблеми поводження з ТПВ на Житомирщині, є будівництво полігонів ТПВ та облаштування звалищ (35 % відповідей), будівництво сміттєпереробних заводів (26 %), придбання контейнерів та забезпечення підприємств, що працюють у цій сфері, спеціальним транспортом (17 %), посилення адміністративної відповідальності за несанкціонований вивіз і розміщення відходів (13 %), організація роздільного збирання ТПВ (9 %). Із 4 % опитаних начальників відділів вважають, що такими заходами можуть стати: надання податкових пільг підприємцям, які займаються утилізацією ТПВ, посилення контролю з боку державної екологічної інспекції, створення у сільській місцевості підприємств із

централізованого вивозу ТПВ, а також наявність у районних відділах держадміністрацій фахівців з питань управління ТПВ.

Що стосується сільських голів, то 17 % із них вважають, що необхідно здійснювати екологічну освіту населення з питань поводження з відходами; 16 % сільських голів висловилися за необхідність створення у сільраді комунального підприємства із централізованого збирання і вивозу ТПВ; 15 % опитаних розуміють важливість налагодження переробки побутових відходів, у т. ч. – шляхом побудови сміттєпереробних підприємств; 12 % сільських голів висловилися за необхідність розробки державної програми щодо поводження з ТПВ у сільській місцевості; 10 % – за необхідність придбання контейнерів і транспорту для збирання та вивезення ТПВ.

Порівняння відповідей сільських голів та начальників відділів ЖКГ дозволяє зробити висновок стосовно найбільш ефективних, з їхньої точки зору, методів роботи з населенням у сфері поводження з відходами. Так, якщо начальники відділів ЖКГ віддають перевагу адміністративним методам, зокрема, посиленню контролю з боку контролюючих органів, збільшенню штрафних санкцій тощо, то сільські голови пропонують збільшити економічну зацікавленість населення у збиранні вторинної сировини. На думку 6 % сільських голів, необхідність облаштування приймальних пунктів вторинної сировини та збільшення закупівельної вартості вторинної сировини є одним із заходів, який би допоміг вирішити проблему ТПВ. Лише 2 % сільських голів вважають, що збільшення штрафів населенню за неправильне поводження з відходами є ефективним. Водночас, значна частина сільських голів висловилися за проведення виховної роботи з населенням.

Необхідно зазначити, що переважна більшість опитаних керівників (70 % начальників відділів ЖКГ райдержадміністрацій та 53 % сільських голів) вважають, що вирішити проблему ТПВ неможливо без державного фінансування. Зокрема, для технічного переоснащення, реконструкції та будівництва полігонів ТПВ у Житомирській області необхідні значні фінансові ресурси, але коштів обласного фонду охорони навколишнього середовища на це не вистачає [8]. Як зазначено в обласній комплексній програмі охорони навколишнього природного середовища на 2008-2012 рр., на будівництво полігонів ТПВ в області необхідні кошти у сумі 28,1 млн грн [10]. Фінансування інших заходів у сфері поводження з ТПВ у обласній програмі не передбачається.

Отже, слід констатувати, що у Житомирській області стратегічним напрямом у вирішенні проблем, пов'язаних з твердими побутовими відходами, обрано подальше розширення полігонного захоронення змішаних відходів. Крім того, що будівництво нових полігонів потребує значних фінансових витрат, воно не вирішує усіх економічних, екологічних і соціальних проблем, пов'язаних із накопиченням та негативним впливом відходів на довкілля і здоров'я людей. На нашу думку, необхідно забезпечити фінансування заходів, які б дозволили

зменшити обсяги утворення відходів (зокрема, освіту населення й впровадження роздільного збирання ТПВ) та мінімізувати обсяги захоронення відходів на звалищах і полігонах (наприклад, будівництво сміттесортувальних комплексів, сміттеперобних заводів).

Висновки та перспективи подальших досліджень

Таким чином, здійснений аналіз дозволяє зробити висновок, що наразі у сільській місцевості Житомирської області відсутня цілісна система поводження з твердими побутовими відходами. Основними чинниками, що спричинили зазначену ситуацію, є, зокрема, недостатнє фінансування сфери поводження з відходами, яке здійснюється за залишковим принципом; відсутність економічно обґрунтованих тарифів на послуги зі збирання та вивезення побутових відходів; відсутність у більшості сільських населених пунктів спеціалізованих підприємств, у т. ч. приватних, які б здійснювали збирання, вивезення, переробку, сортування, утилізацію чи видалення ТПВ; недостатня економічна зацікавленість населення у роздільному збиранні побутових відходів та їх здаванні як вторинної сировини; відсутність адміністративних та економічних стимулів для дотримання місцевою владою чинного законодавства щодо раціонального використання й безпечного поводження з побутовими відходами.

Отримані результати можуть бути використані під час розробки регіональної програми поводження з твердими побутовими відходами у сільській місцевості Житомирської області. Перспективою подальших досліджень є удосконалення підходів щодо управління поводженням з відходами, що утворюються у сільській місцевості Житомирщини.

Література

---

1. Сотник І. М. Економічні механізми впровадження інноваційних концепцій управління відходами виробництва в Україні / І. М. Сотник // Економіка природокористування і охорони довкілля. – 2008. – С. 313–318.

2. Герасимчук З. В. Еколого-економічні основи формування і реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології й методики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук; спец. 08.10.01 "Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка" / З. В. Герасимчук. – Львів, 2002. – 52 с.

3. Шостак Л. Б. Регулирование экономического роста в условиях природно-ресурсных ограничений. [под ред. Б. М. Данилишина] / Л. Б. Шостак – К.: СОПС Украины НАН Украины, 1998. – 320 с.

4. Экология и экономика природопользования: учебник для вузов / под ред. проф. Э. В. Гирусова, проф. В. Н. Лопатина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2003. – 519 с.

5. Про затвердження норм утворення твердих побутових відходів у населених пунктах України: Наказ Міністерства будівництва, архітектури і житлово-комунального господарства України від 10.01.06 № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://budstandart.ua/read/document_body/id/3093900.

6. Годовська Т. Б. Еколого-економічний аналіз менеджменту твердих побутових відходів на прикладі Житомирської області. / Т. Б. Годовська, В. П. Фещенко // Вісник ЖНАЕУ. – 2010. – № 2. – С. 220–227.

7. Звіт про поводження з твердими побутовими відходами за 2010 р. (форма № 1-ТПВ). – / Головне управління житлово-комунального господарства та енергозбереження у Житомирській області.

8. Екологічні паспорти Житомирської області за 2005–2010 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://menr.gov.ua/content/article/5979>.

9. Про стан навколишнього природного середовища в Житомирській області за 2009 рік. Національна доповідь державного управління охорони навколишнього природного середовища в Житомирській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donps.zhitomir.net/docs/nd2009.doc>.

10. Про обласну комплексну програму охорони навколишнього природного середовища на 2008–2012 роки. Рішення 16 сесії Житомирської обласної ради народних депутатів V скликання від 15.08.08 № 618 <http://oblrada.-zhitomir.ua/index.php/doc/145.html>.
